

บทที่ ๒

เนื้อหาหลักธรรมในมหาตณหาสังขยสูตร

ในทางพระพุทธศาสนา มีหลักธรรมหลายพระสูตรที่ผู้ปฏิบัติสามารถศึกษานำมาเป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุผลได้ ดังปรากฏในพระไตรปิฎกที่รวบรวมไว้ มหาตณหาสังขยสูตร ก็เป็นพระสูตร ๑ ที่พบว่ามีหลักธรรมที่มีความสำคัญ และมีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนา ซึ่งสามารถปฏิบัติทำให้บรรลุผล ชะงักเลสได้ ดังนั้นเพื่อให้เกิดความเข้าใจ และทราบถึงหลักธรรมในมหาตณหาสังขยสูตร โดยกำหนดประเด็นศึกษาดังนี้ในบทนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นการศึกษาไว้ต่อไปนี้

๒.๑ นิยามความหมายของมหาตณหาสังขยสูตร

๒.๒ เนื้อหาของมหาตณหาสังขยสูตร

๒.๓ หลักธรรมในมหาตณหาสังขยสูตร

๒.๔ สรุป

๒.๑ นิยามความหมายของมหาตณหาสังขยสูตร

๑. ความหมายของมหาตณหาสังขยสูตร

มหาตณหาสังขยสูตร หมายถึง ประสูติว่าความสันตนา สูตรใหญ่ ขึ้นนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร ซึ่งเน้นการมหาตณหาสังขยสูตร^๑ ว่าวิญญานอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ถ้าไม่มีปัจจัย วิญญานก็เกิดไม่ได้

มหาตณหาสังขยสูตร ปรากฏอยู่ในมัชฌิมนิกาย^๒ มุลปณาสก์ จัดเป็นเล่มที่ ๑๒ ของคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มุลปณาสก์นี้ ว่าด้วยเรื่องวิญญานอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ถ้าไม่มีปัจจัย วิญญานก็เกิดไม่ได้ พระธรรมสังคิตถาจารย์จึงได้ตั้งชื่อว่า มุลปณาสก์ แปลว่า ปณาสก์ต้น มีพระสูตร ๕๐ สูตร มัชฌิมนิกาย แปลว่า ปณาสก์กลาง มีพระสูตร ๕๐ สูตร อุปริปณาสก์ แปลว่า ปณาสก์

^๑ ม.ม.อ (ไทย) ๑/๑๘๔/๓๙๑.

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนธการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๓๓.

ปลาย มีพระสูตร ๕๐ สูตร ในมูลปณาสก์ ออกเป็นวรรค คือ ประมวลเป็นเรื่อง ๆ แล้วจัดแบ่งวรรคออกเป็นแบบต่าง ๆ ต่อไปอีก ดังนี้

พระสูตร ๑๕๒ สูตร แบ่งเป็น ๓ หมวด หมวดละ ๕๐ สูตร เรียกว่า ปณาสก์ รวมเป็น ๑๕๐ สูตร อีก ๒ สูตร ท่านจัดไว้ในมูลปณาสก์ สุดท้ายปณาสก์ทั้งสามได้แก่

๑. มูลปณาสก์ แปลว่า ปณาสก์ต้น
๒. มัชฌิมปณาสก์ แปลว่า ปณาสก์กลาง
๓. อุปริปณาสก์ แปลว่า ปณาสก์ปลาย

แต่ละปณาสก์แบ่งย่อยเป็นวรรคได้ ๕ วรรค วรรคละ ๑๐ สูตร ยกเว้นวิภังควรรค ในอุปริปณาสก์ซึ่งท่านเพิ่มให้เป็น ๑๒ สูตร ดังนี้

๑) มูลปริยายวรรค	มี	๑๐ สูตร
๒) สีหนาทวรรค	มี	๑๐ สูตร
๓) โอปัมมวรรค	มี	๑๐ สูตร
๔) มหายมกวรรค	มี	๑๐ สูตร
๕) จุพยมกวรรค	มี	๑๐ สูตร ^๓

มหาตณาสังขยสูตร ที่นำมาศึกษาครั้งนี้ เป็นพระสูตรที่ ๘ ในมหายมกวรรค ในกลุ่มมหายมกวรรคนี้ ว่าด้วยธรรมเป็นคู่ หมวดใหญ่ ชื่อวรรคตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรทุกสูตรในวรรคนี้

๒. ที่มาของพระสูตร

มหาตณาสังขยสูตรนี้ ในพระไตรปิฎก^๔ ได้กล่าวที่มาไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงปรารภความเห็นผิดของภิกษุชื่อสาติหรือพระสาติ ผู้เป็นบุตรชาวประมง เหตุเกิดพระสูตรนี้ คือเป็นพระสูตรที่แสดงตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น

๓. รูปแบบของพระสูตร

รูปแบบของมหาตณาสังขยสูตร เป็นสนทนาธรรม แบบถาม-ตอบ มีอุปมาอุปมัยประกอบ โดยมีพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ถาม และพระสาติตอบปัญหา พร้อมทั้งมีภิกษุ

^๓ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, บทนำ.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า [๑๒๓]

ทั้งหลายได้ตั้งคำถาม แล้วพระผู้มีพระภาคเจ้าได้บรรยายขยายความหลักธรรมอย่างชัดเจนตามหลักการสอน พร้อมทั้งยกอุปมาอุปมัย เช่น ตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย รู้ทั่วถึงพระธรรมที่พระองค์ทรงแสดงไว้ เหมือนที่พระสาคกล่าวต่อพระองค์หรือไม่ ภิกษุเหล่านั้นทูลตอบว่า ไม่ เพราะพระองค์ตรัสว่า วิญญานอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ถ้าไม่มีปัจจัยวิญญานเกิดขึ้นไม่ได้ เป็นต้น

๒.๒ เนื้อหาของมหาตณหาสังขยสูตร

เนื้อหาหลักธรรมมหาตณหาสังขยสูตร^๕ ในพระไตรปิฎก สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า สาคบุตรชาวประมง มีทิฏฐิ^๖ ชั่วเช่นนี้เกิดขึ้นว่า “เรารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า วิญญานนั้นแลมิใช่อื่น ท่องเที่ยวไป แล่นไป” ลำดับนั้น ภิกษุเป็นอันมากได้ฟังว่า “สาคิกษุบุตรชาวประมง มีทิฏฐิชั่ว เช่นนี้เกิดขึ้นว่า ‘เรารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า วิญญานนี้

๑. ปัจจัยเป็นเหตุเกิดแห่งวิญญาน”

พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร สาคิกษุบุตรชาวประมงนี้จะเป็นผู้ทำความเจริญในธรรมวินัยนี้ได้บ้างหรือไม่” ภิกษุเหล่านั้นทูลตอบว่า “จะพึงมีอย่างไรได้ ข้อนี้นี้ไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า” เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลอย่างนี้ สาคิกษุบุตรชาวประมงจึงนั่งนิ่ง เก้อเขิน คอดก ก้มหน้า ชบเซา หมดปฏิกิริยา จากนั้นพระผู้มีพระภาคทรงทราบว่าสาคิกษุบุตรชาวประมงเป็นผู้หนึ่งเก้อเขิน คอดก ก้มหน้า ชบเซา หมดปฏิกิริยาแล้ว จึงตรัสกับเธอว่า โมฆบุรุษเธอจักปรากฏด้วยทิฏฐิชั่วของตนนั้น เราจักสอบถามภิกษุทั้งหลายในที่นี้

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย ย่อมรู้ทั่วถึงธรรมที่เราแสดงแล้ว เหมือนที่สาคิกษุกล่าวต่อเรา ขุดตนเองและจะประสพสิ่งที่มีใช้บุญเป็นอันมาก เพราะทิฏฐิที่ตนถือผิดหรือ”

^๕ ม.มู (ไทย) ๑๒/๑๘๑/๒๐๖.

^๖ ทิฏฐิ ในที่นี้หมายถึงสัสสตทิฏฐิ ม.มู.อ. (ไทย) ๒/๓๙๖/๒๑๒.

^๗ ม.มู (ไทย) ๑๒/๓๙๙/๔๓๐.

ภิกษุเหล่านั้นทูลตอบว่า “ข้อนี้ไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า เพราะวิญญานอาศัยปัจจัยจึงเกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วแก่ข้าพระองค์ทั้งหลายโดยปริยายเป็นอเนกกว่า ‘ปราศจากปัจจัย ก็ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิญญาน’”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ดิละ ดิละ เธอทั้งหลายรู้ทั่วถึงธรรมตามที่เราแสดงแล้ว วิญญานอาศัยปัจจัยจึงเกิดขึ้น เรากล่าวไว้แล้วโดยปริยายเป็นอเนกกว่า ปราศจากปัจจัย ก็ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิญญาน แต่สาคิภิกษุบุตรชาวประมงนี้กล่าวต่อเรา ขุดตนเองและจะประสบสิ่งที่มีไช้บุญเป็นอันมากด้วยเพราะทิวฐิที่ตนถือผิด ความเห็นอย่างนั้นของโสมบุรุษนั้น จักเป็นไปเพื่อสิ่งมิใช่ประโยชน์ และเพื่อความทุกข์ตลอดกาลนาน

ภิกษุทั้งหลาย วิญญานที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยปัจจัยใด ๆ ก็นับว่า วิญญาน ตามปัจจัยนั้น ๆ วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปารมณฺ์ก็นับว่า จักขุวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยโสตะและสัททารมณฺ์ก็นับว่า โสตวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยฆานะ^๘ และคันธารมณฺ์ก็นับว่า ฆานวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยชีวหาและรสารมณฺ์ก็นับว่า ชิวหาวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพารมณฺ์ก็นับว่า กายวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมโนและธรรมารมณฺ์ก็นับว่า มโนวิญญาน ภิกษุทั้งหลาย ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัยเชื้อใด ๆ ก็นับว่า ไฟ ตามเชื่อนั้น ๆ ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัยไม้ก็นับว่า ไฟไม้ ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัยปากก็นับว่า ไฟปาก ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัยหญ้าก็นับว่า ไฟหญ้า ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัยมูลโค ก็นับว่า ไฟมูลโค ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัยแกลบก็นับว่า ไฟแกลบ ไฟที่ติดขึ้นเพราะอาศัยหยากเยื่อก็นับว่า ไฟหยากเยื่อ แม้ฉันท วิญญานก็ฉันทนั้นเหมือนกันเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยใด ๆ ก็นับว่า วิญญาน ตามปัจจัยนั้น ๆ วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปารมณฺ์ก็นับว่า จักขุวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยโสตะและสัททารมณฺ์ก็นับว่า โสตวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยฆานะ และคันธารมณฺ์ก็นับว่า ฆานวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยชีวหาและรสารมณฺ์ก็นับว่า ชิวหาวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพารมณฺ์ก็นับว่า กายวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมโนและธรรมารมณฺ์ก็นับว่า มโนวิญญาน

๒. ปัจจัยเป็นเหตุเกิดแห่งขั้นธ ๕^๙

^๘ ม.มู (ไทย) ๑๒/๔๐๐/๔๓๑.

^๙ ม.มู (ไทย) ๑๒/๔๐๑/๔๓๒.

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเห็นว่า ชันธ ๕ เกิดขึ้นแล้วหรือ” “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “เธอทั้งหลายเห็นว่า ‘ชันธ ๕ นั้นเกิดขึ้นเพราะอาหารหรือ’ “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “เธอทั้งหลายเห็นว่า ‘ชันธ ๕ นั้นมีความดับเป็นธรรมดาเพราะความดับแห่งอาหารนั้นหรือ’ “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “ความสงสัยเกิดขึ้นเพราะความเคลือบแคลงว่า ‘ชันธ ๕ นี้มีหรือไม่’ “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “ความสงสัยเกิดขึ้นเพราะความเคลือบแคลงว่า ‘ชันธ ๕ เกิดขึ้นเพราะอาหารนั้นมีหรือไม่’ “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “ความสงสัยเกิดขึ้นเพราะความเคลือบแคลงว่า ‘ชันธ ๕ นั้นมีความดับเป็นธรรมดา เพราะความดับแห่งอาหารนั้นมีหรือไม่’ “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “บุคคลเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า ‘ชันธ ๕ นี้เกิดขึ้นแล้วย่อมละความสงสัยที่เกิดขึ้นได้หรือ’ “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “บุคคลเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า ‘ชันธ ๕ เกิดขึ้นเพราะอาหารนั้น’ ย่อมละความสงสัยที่เกิดขึ้นได้หรือ” “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า”

“บุคคลเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า ‘ชันธ ๕ นั้น มีความดับเป็นธรรมดา เพราะความดับแห่งอาหารนั้นย่อมละความสงสัยที่เกิดขึ้นได้หรือ’ “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “เธอทั้งหลายหมดความสงสัยในข้อว่า ‘ชันธ ๕ นี้เกิดขึ้นแล้วแม้ดังนี้หรือ’ “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “เธอทั้งหลายหมดความสงสัยในข้อว่า ‘ชันธ ๕ เกิดขึ้นเพราะอาหารนั้นแม้ดังนี้หรือ’ “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “เธอทั้งหลายหมดความสงสัยในข้อว่า ‘ชันธ ๕ นั้นมีความดับไปเป็นธรรมดาเพราะความดับแห่งอาหารนั้นแม้ดังนี้หรือ’ “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “เธอทั้งหลายเห็นดีแล้วตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า ‘ชันธ ๕ นี้เกิดขึ้นแล้วดังนี้หรือ’ “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “เธอทั้งหลายเห็นดีแล้วตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า ‘ชันธ ๕ เกิดขึ้นเพราะอาหารนั้นดังนี้หรือ’ “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “เธอทั้งหลายเห็นดีแล้วตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า ‘ชันธ ๕ นั้นมีความดับเป็นธรรมดา เพราะความดับแห่งอาหารนั้นดังนี้หรือ’ “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “หากเธอทั้งหลายจะพึงติดอยู่ เพลิดเพลินอยู่ ปรรณายอยู่ ยึดถืออยู่ซึ่งทิวฏฐันบริสุทธื์ ผุดผ่องอย่างนี้ว่า เป็นของเรา เธอทั้งหลายจะพึงรู้ทั่วถึงธรรมที่เปรียบด้วยแพ ซึ่งเราแสดงแล้วเพื่อประโยชน์แก่การสลัดออก มิใช่แสดงเพื่อประโยชน์แก่การยึดถือหรือ” “ข้อนี้ไม่เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “หากเธอทั้งหลายไม่ติดอยู่ ไม่เพลิดเพลินอยู่ ไม่ปรรณายอยู่ ไม่ยึดถืออยู่ซึ่งทิวฏฐันบริสุทธื์ ผุดผ่องอย่างนี้ว่า เป็นของเรา เธอทั้งหลายจะพึงรู้ทั่วถึงธรรมที่เปรียบด้วยแพ ซึ่งเราแสดงแล้วเพื่อประโยชน์แก่การสลัดออก มิใช่แสดงเพื่อประโยชน์แก่การยึดถือหรือ” “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า”

๒.๓ หลักธรรมในมหาตณหาสังขยสูตร

๑. ปฏิจจสมุปบาท : กระบวนการเกิด^{๑๐}

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔ ชนิดนี้ มีเพื่อความดำรงอยู่แห่งสัตว์ที่เกิดแล้วบ้าง เพื่อความอนุเคราะห์เหล่าสัตว์ที่แสวงหาภพที่เกิดบ้าง อาหาร ๔ ชนิดอะไรบ้าง คือ

๑. กวฬิงการาหาร(อาหารคือคำข้าว) หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง
๒. ผัสสาหาร(อาหารคือการสัมผัส)
๓. มโนสัณฺเจตนาหาร(อาหารคือความจงใจ)
๔. วิญญาณาหาร(อาหารคือวิญญาณ)

อาหาร ๔ ชนิดนี้มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นที่เกิดมีอะไรเป็นแดนเกิดอาหาร ๔ ชนิด นี้มีตัณหาเป็นต้นเหตุ มีตัณหาเป็นเหตุเกิด มีตัณหาเป็นที่เกิดมีตัณหาเป็นแดนเกิด

ตัณหานี้มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นที่เกิด มีอะไรเป็นแดนเกิด
ตัณหานี้มีเวทนาเป็นต้นเหตุ มีเวทนาเป็นเหตุเกิด มีเวทนาเป็นที่เกิด มีเวทนาเป็นแดนเกิด

เวทนามีมีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นที่เกิด มีอะไรเป็นแดนเกิด
เวทนามีผัสสะเป็นต้นเหตุ มีผัสสะเป็นเหตุเกิด มีผัสสะเป็นที่เกิด มีผัสสะเป็นแดนเกิด

ผัสสะนี้มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นที่เกิด มีอะไรเป็นแดนเกิด
ผัสสะนี้มีสฬายตนะเป็นต้นเหตุ มีสฬายตนะเป็นเหตุเกิด มีสฬายตนะเป็นที่เกิด มีสฬายตนะเป็นแดนเกิด

^{๑๐} ม.มู (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๔.

สหายตนะนี้มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นที่เกิด มีอะไรเป็นแดนเกิด

สหายตนะนี้มีนามรูปเป็นต้นเหตุ มีนามรูปเป็นเหตุเกิด มีนามรูปเป็นที่เกิด มีนามรูปเป็นแดนเกิด

นามรูปนี้มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นที่เกิด มีอะไรเป็นแดนเกิด
นามรูปนี้มีวิญญาณเป็นต้นเหตุ มีวิญญาณเป็นเหตุเกิด มีวิญญาณเป็นที่เกิด มีวิญญาณเป็นแดนเกิด

วิญญาณนี้มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นที่เกิด มีอะไรเป็นแดนเกิด

วิญญาณนี้มีสังขารเป็นต้นเหตุ มีสังขารเป็นเหตุเกิด มีสังขารเป็นที่เกิด มีสังขารเป็นแดนเกิด

สังขารทั้งหลายเหล่านี้มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นที่เกิด มีอะไรเป็นแดนเกิด

สังขารทั้งหลายเหล่านี้มีอวิชชาเป็นต้นเหตุ มีอวิชชาเป็นเหตุเกิด มีอวิชชาเป็นที่เกิด มีอวิชชาเป็นแดนเกิด

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สหายตนะจึงมี

เพราะสหายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส

จึงมีความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้ดังนี้

ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า ‘เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี’ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมีใช่หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้เป็นอย่างไร ” ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า

“เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”

“ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า ‘เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญูณจึงมี’ เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญูณจึงมีใช่หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้ เป็นอย่างไร”

“เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญูณจึงมี ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”

“ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า ‘เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี’ ภิกษุทั้งหลายเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมีใช่หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้ เป็นอย่างไร”

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่กล่าวนั้นถูกต้องแล้วเธอทั้งหลายกล่าวอย่างนั้น แม้เราก็กกล่าวอย่างนั้น เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น คือ

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญูณจึงมี

เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงมีความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้ดังนี้

๒. ปฏิจจสมุปบาท : กระบวนการดับ

เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ^{๑๑} สังขารจึงดับ

เพราะสังขารดับ วิญญูณจึงดับ

^{๑๑} วิราคะ ในที่นี้หมายถึงมรรค ม.มู.อ. (ไทย) ๒/๔๐๔/๒๑๖., วิ.อ. (ไทย) ๓/๑/๔.

เพราะวิญญูณดับ นามรูปจึงดับ

เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ

เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ

เพราะภพดับ ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ

ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้ดังนี้

ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า เพราะชาติดับ ชราและมรณะจึงดับ เพราะชาติดับ ชราและมรณะจึงดับใช่หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้ เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า เพราะชาติดับ ชราและมรณะจึงดับ ในเรื่องนี้ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า

“ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า ‘เพราะภพดับ ชาติจึงดับ’ เพราะภพดับ ชาติจึงดับใช่หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้ เป็นอย่างไร”

“เพราะภพดับ ชาติจึงดับ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”

“ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า ‘เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ’ เพราะอุปาทานดับภพจึงดับใช่หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้ เป็นอย่างไร”

“เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”

“ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า ‘เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ’ เพราะตัณหาดับอุปาทานจึงดับใช่หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้ เป็นอย่างไร”

“เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”

“ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า ‘เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ’ เพราะเวทนาดับตัณหาจึงดับใช่หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้ เป็นอย่างไร”

“เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”

“ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า ‘เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ’ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ ไข้หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้ เป็นอย่างไร”

“เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”

“ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า ‘เพราะสพายนะดับ ผัสสะจึงดับ’ เพราะสพายนะดับ ผัสสะจึงดับ ไข้หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้ เป็นอย่างไร”

“เพราะสพายนะดับ ผัสสะจึงดับ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”

“ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า ‘เพราะนามรูปดับ สพายนะจึงดับ’ เพราะนามรูปดับ สพายนะจึงดับ ไข้หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้ เป็นอย่างไร”

“เพราะนามรูปดับ สพายนะจึงดับ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”

“ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า ‘เพราะวิญญูณดับ นามรูปจึงดับ’ เพราะวิญญูณดับ นามรูปจึงดับ ไข้หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้ เป็นอย่างไร”

“เพราะวิญญูณดับ นามรูปจึงดับ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”

“ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า ‘เพราะสังขารดับ วิญญูณจึงดับ’ เพราะสังขารดับ วิญญูณจึงดับ ไข้หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้ เป็นอย่างไร”

“เพราะสังขารดับ วิญญูณจึงดับ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”

“ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า ‘เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ’ ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ ไข้หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้ เป็นอย่างไร”

“เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่กล่าวนั้นถูกต้องแล้วเธอทั้งหลายกล่าวอย่างนี้ แม้เราก็กกล่าวอย่างนี้ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ คือ

เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ

เพราะสังขารดับ วิญญูณจึงดับ

เพราะวิญญูณดับ นามรูปจึงดับ

เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ

เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ

เพราะภพดับ ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส

จึงดับความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้ดังนี้

พระธรรมคุณ “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเมื่อรู้เห็นอย่างนี้จะพึงกลับระลึกถึง^{๑๒} ชันธธาคู อายตนะ ในอดีตกาลว่า ‘ในอดีตกาลยาวนาน เราได้มีแล้วหรือ หรือมิได้มีแล้วหนอ เราได้เป็นอะไรมาหนอ เราได้เป็นอย่างไรมาหนอ เราได้เป็นอะไรแล้วจึงมาเป็นอะไรอีกหนอ’ บ้างหรือไม่” “ข้อนี้ไม่เป็นดังนั้น พระพุทธเจ้าข้า”

“เธอทั้งหลายเมื่อรู้เห็นอย่างนี้จะพึงกลับระลึกถึงชันธ ธาคู อายตนะในอนาคตว่า ‘ในอนาคตกาลยาวนาน เราจักมีหรือ หรือจักไม่มีหนอ เราจักเป็นอะไรหนอเราจักเป็นอย่างไรรหนอ เราจักเป็นอะไรแล้วไปเป็นอะไรอีกหนอ’ บ้างหรือไม่”

“ข้อนี้ไม่เป็นดังนั้น พระพุทธเจ้าข้า”

“เธอทั้งหลายเมื่อรู้เห็นอย่างนี้จะพึงมีความสงสัยภายในตนปรารภปัจจุบันกาลในบัดนี้ว่า ‘เราเป็นอยู่หรือ หรือไม่เป็นอยู่หนอ เราเป็นอะไรหนอ เราเป็นอย่างไรหนอสัตว์นี้มาจากไหนหนอ และเขาจักไปไหนกันหนอ’ บ้างหรือไม่”

“ข้อนี้ไม่เป็นดังนั้น พระพุทธเจ้าข้า”

“เธอทั้งหลายเมื่อรู้เห็นอย่างนี้จะพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ‘พระศาสดาเป็นครูของเราทั้งหลาย เราทั้งหลายต้องกล่าวอย่างนี้ด้วยความเคารพต่อพระศาสดา’ บ้างหรือไม่”

“ข้อนี้ไม่เป็นดังนั้น พระพุทธเจ้าข้า”

^{๑๒} กลับระลึกถึง หมายถึงการกลับไปตามอำนาจตันทา และทิวฏฐิด้วยอำนาจวิจิกิจฉา ที่ทรงมุ่งจะตรัสถามว่าเมื่อรู้เห็นถึงปัจจัยแห่งการเกิดครบองค์ ๑๒ แล้ว มีความสงสัยอยู่อีกหรือไม่ ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๔๐๗/๒๑๖., ม.ม.ฎีกา ๒/๔๐๗/๒๑๗.

“เธอทั้งหลายเมื่อรู้เห็นอย่างนี้จะพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ‘พระสมณะตรัสอย่างนี้และเราทั้งหลายผู้เชื่อว่าเป็นสมณะ ก็กล่าวอย่างนี้’ บ้างหรือไม่”

“ข้อนี้ไม่เป็นดังนั้น พระพุทธเจ้าข้า”

“เธอทั้งหลายเมื่อรู้เห็นอย่างนี้ จะพึงยกย่องศาสดาอื่นบ้างหรือไม่” “ข้อนี้ไม่เป็นดังนั้น พระพุทธเจ้าข้า”

“เธอทั้งหลายเมื่อรู้เห็นอย่างนี้จะพึงเชื่อถือข้อวัตร การตีสัลย และ การถือมณฑล ๑ ของพวกสมณพราหมณ์ปุณฺณ โดยเชื่อว่าเป็นแก่นสารบ้างหรือไม่”

“ข้อนี้ไม่เป็นดังนั้น พระพุทธเจ้าข้า”

“สิ่งใดที่เธอทั้งหลายรู้เอง เห็นเอง ทราบเองแล้ว เธอทั้งหลายจะพึงกล่าวถึงเฉพาะสิ่งนั้นมีใช้หรือ”

“เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า”

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่กล่าวนั้นถูกต้องแล้ว เรานำเธอทั้งหลายเข้าไป (ถึงนิพพาน) แล้วด้วยธรรมนี้ ซึ่งผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อັນวิญญฺชนพึงรู้เฉพาะตน เพราะอาศัยคำที่เรากล่าวไว้ว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย ธรรมนี้ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อັນวิญญฺชนพึงรู้เฉพาะตน’ เราจึงกล่าวไว้อย่างนี้”

องค์ประกอบแห่งการเกิดในครุฑ ภิกษุทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกัน การถือกำเนิดในครุฑจึงมีได้ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน แต่มารดายังไม่มีระดู และคันธัพพะ^{๑๓} ยังไม่ปรากฏ การถือกำเนิดในครุฑก็ยังมีไม่ได้

ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู แต่คันธัพพะยังไม่ปรากฏการถือกำเนิดในครุฑก็ยังมีไม่ได้แต่เมื่อใด มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และคันธัพพะก็ปรากฏเมื่อนั้น

เพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกันอย่างนี้ การถือกำเนิดในครุฑจึงมีได้ มารดาอยู่ครรภ์มารดาในครุฑนั้น ๙ เดือนบ้าง ๑๐ เดือนบ้าง จึงคลอดทารกผู้เป็นภาระหนักนั้นด้วยความกังวลใจมาก และเลี้ยงทารกผู้เป็นภาระหนักนั้นซึ่งเกิดแล้วด้วยโลหิตของตนด้วยความห่วงใยมากนั้นนมของมารดานับเป็นโลหิตในอริยวินัย กุมารนั้นอาศัยความเจริญและความ

^{๑๓} คันธัพพะ ในที่นี้หมายถึงสัตว์ผู้จะเกิดในครุฑนั้น (ปฐิสันธิวิญญาน) (ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๔๐๘/

เติบโตแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ย่อมเล่นด้วยเครื่องเล่นสำหรับกุมาร คือไถเล็ก ๆ ตีไม้หึ่ง หกคะเมน เล่นกังหัน ตวงทราย รดเล็ก ธนูเล็กภิกษุทั้งหลาย กุมารนั้นอาศัยความเจริญและความเติบโตแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย อิมเอบ พร่อมพรัง บำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ ประการ คือ

๑. รูปที่จะพึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รักชกให้ใคร่ พาใจให้กำหนด

๒. เสียงที่จะพึงรู้แจ้งทางหู ...

๓. กลิ่นที่จะพึงรู้แจ้งทางจมูก ...

๔. รสที่จะพึงรู้แจ้งทางลิ้น ...

๕. โภภะที่จะพึงรู้แจ้งทางกาย ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจชวนให้รัก ชกให้ใคร่ พาใจให้กำหนด

กุมารนั้นเห็นรูปทางตาแล้วกำหนด^{๑๔} ในรูปที่น่ารัก ชัดเคืองในรูปที่ไม่น่ารัก เป็นผู้มึสติในกายไม่ตั้งมั่น และมีจิตเป็นกามาวจร^{๑๕} อยู่ไม่รู้ชัดถึงเจโตวิมุตติ

ปัญญาวิมุตติอันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งบาปอกุศลธรรมตามความเป็นจริง เขาเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยความยินดีและความยินร้าย^{๑๖} อย่างนี้ เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ย่อมเพลิดเพลิน บ่นถึง^{๑๗} ติดใจเวทนานั้น เมื่อกุมารนั้นเพลิดเพลิน บ่นถึง ติดใจเวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลินก็เกิดขึ้น ความเพลิดเพลินในเวทนาทั้งหลาย เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัยชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมีความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้อย่างนี้ ฟังเสียงทางหู ... ดมกลิ่นทางจมูก ... ลิ้มรสทางลิ้น ... ถูกต้องโภภะทางกาย ... รู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจแล้วกำหนดในธรรมารมณ์ที่น่ารัก ชัดเคืองในธรรมารมณ์ที่ไม่น่ารัก ย่อมเป็นผู้มึสติในกายไม่ตั้งมั่น และมีจิตเป็นกามาวจรอยู่ ไม่รู้ชัดถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งบาปอกุศลธรรมตามความเป็นจริงเขาเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยความยินดีและ

^{๑๔} กำหนด ในที่นี้หมายถึงให้เกิดระคะขึ้น ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๔๐๙/๒๑๘.

^{๑๕} จิตเป็นกามาวจร ในที่นี้หมายถึงจิตฝ่ายอกุศล ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๔๐๙/๒๑๘.

^{๑๖} ความยินดี (อนุโรธะ) หมายถึงระคะ ความยินร้าย (วิโรธะ) หมายถึงโทสะ ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๔๐๙/๒๑๘)

^{๑๗} เพลิดเพลิน หมายถึง มีตันทาทะยานอยาก บ่นถึง หมายถึงพรวดพราดว่า “สุขหนอ ๆ” ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๔๐๙/๒๑๘)

ความยินดีอย่างนี้ เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ย่อมเพลิดเพลิน บ่นถึง ตีใจเวทนานั้นอยู่ เมื่อกumarนั้นเพลิดเพลิน บ่นถึง ตีใจเวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลินก็เกิดขึ้นความเพลิดเพลินในเวทนาทั้งหลาย เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเว ทุกข์โหม่นส และอุปายาสจึงมีความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้อย่างนี้

พระพุทธคุณ ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอุบัติขึ้นมาในโลกนี้ เป็นอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยตนเองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถิณีผู้ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้าเป็นพระผู้มีพระภาค ตถาคตนั้นรู้แจ้งโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลกและสอนหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ด้วยตนเองแล้วจึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม แสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลางและมีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิบริบูรณ์ครบถ้วน คหบดี บุตรคหบดี หรืออนุชน (คนผู้เกิดภายหลัง) ในตระกูลใดตระกูลหนึ่งย่อมฟังธรรมนั้น ฟังธรรมนั้นแล้วได้ศรัทธาในตถาคต เมื่อมีศรัทธาแล้วย่อมตระหนักว่า ‘การอยู่ครองเรือนเป็นเรื่องอึดอัด เป็นทางแห่งธุลี การบวชเป็นทางปลอดโปร่ง การที่ผู้อยู่ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิบริบูรณ์ครบถ้วนดุจสังข์ขัด มิใช่ทำได้ง่ายทางที่ดี เราควรโกนผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต’ ต่อมาเขาละทิ้งกองโกศสมบัติน้อยใหญ่ และเครื่องอาถรรพ์น้อยใหญ่ โกนผมและหนวดนุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ศึกษาและสาธิตของภิกษุ

เขาเมื่อบวชแล้วอย่างนี้ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสิกขาและสาธิตเสมอกับภิกษุทั้งหลาย คือ

๑. ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ วางทัณฑอาวุธ และศีลตราวุธ มีความละอาย มีความเอ็นดู มุ่งหวังประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพสัตว์อยู่

๒. ละเว้นขาดจากการลักทรัพย์ รับเอาแต่ของที่เขาให้ มุ่งหวังแต่ของที่เขาให้ ไม่เป็นขโมย เป็นคนสะอาดอยู่

๓. ละพฤติกรรมอันเป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์ ประพฤติพรหมจรรย์เว้นห่างไกลจากเมถุนธรรม๑ อันเป็นกิจของชาวบ้าน

๔. ละเว้นขาดจากการพุดเท็จ คือ พุดแต่คำสัตย์ ดำรงความสัตย์ มีถ้อยคำเป็นหลัก เชื่อถือได้ ไม่หลอกลวงชาวโลก

๕. ละเว้นขาดจากการพูดส่อเสียด คือ ฟังความจากฝ่ายนี้แล้วไม่ไปบอกฝ่ายโน้นเพื่อทำลายฝ่ายนี้ หรือฟังความฝ่ายโน้นแล้วไม่มาบอกฝ่ายนี้เพื่อทำลายฝ่ายโน้น สมานคนที่แตกกัน ส่งเสริมคนที่ปรองดองกัน ขึ้นชมยินดีเพลิดเพลินต่อผู้ที่สามัคคีกัน พูดแต่ถ้อยคำที่สร้างสรรค์ ความสามัคคี

๖. ละเว้นขาดจากการพูดคำหยาบ คือ พูดแต่คำไม่มีโทษ ไพเราะน่ารัก จับใจ เป็นคำของชาวเมือง คนส่วนมากรักใคร่พอใจ

๗. ละเว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ คือ พูดถูกเวลา พูดแต่คำจริงพูดอิงประโยชน์ พูดอิงธรรม พูดอิงวินัย พูดคำที่มีหลักฐาน มีที่อ้างอิง มีที่กำหนด ประกอบด้วยประโยชน์ เหมาะแก่เวลา

๘. เว้นขาดจากการพราดฟุ้งความ๒และภุตคาม

๙. ฉันทมือเดียว ไม่ฉันทอนกลางคืน เว้นขาดจากการฉันทในเวลาวิกาล

๑๐. เว้นขาดจากการฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี และดูการละเล่นที่เป็นข้าศึกแก่กุศล

๑๑. เว้นขาดจากการทัดทรง ประดับ ตกแต่งร่างกายด้วยพวงดอกไม้ของหอม และเครื่องประทีนผิวน้ำเป็นลักษณะแห่งการแต่งตัว

๑๒. เว้นขาดจากที่นอนสูงใหญ่

๑๓. เว้นขาดจากการรับทองและเงิน

๑๔. เว้นขาดจากการรับธัญญาหารดิบ

๑๕. เว้นขาดจากการรับเนื้อดิบ

๑๖. เว้นขาดจากการรับสตรีและกุมารี

๑๗. เว้นขาดจากการรับทาสหญิงและทาสชาย

๑๘. เว้นขาดจากการรับแพะและแกะ

๑๙. เว้นขาดจากการรับไก่และสุกร

๒๐. เว้นขาดจากการรับช้าง โค ม้า และลา

๒๑. เว้นขาดจากการรับเรือกสวน ไร่นา และที่ดิน

๒๒. เว้นขาดจากการทำหน้าที่เป็นตัวแทนและผู้สื่อสาร

๒๓. เว้นขาดจากการซื้อการขาย

๒๔. เว้นขาดจากการโกงด้วยตาชั่ง ด้วยของปลอม และด้วยเครื่องตวงวัด

๒๕. เว้นขาดจากการรับสินบน การล่อลวง และการตลบตะแลง

๒๖. เว้นขาดจากการตัด(อวัยวะ) การฆ่า การจองจำ การตีซึ่งวิ้งราวการปล้น และการชู้กรรโชก

ภิกษุนี้เป็นผู้สันโดษด้วยจิรวพอคุ้มร่างกาย และบิณฑบาตพ้ออิมท้อง จะไป ณ ที่ใด ๆ ก็ไปได้ทันที นกมีปีกจะบินไป ณ ที่ใด ๆ ก็มีแต่ปีกของมันเป็นการะบินไปแม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้สันโดษด้วยจิรวพอคุ้มร่างกายและบิณฑบาตพ้ออิมท้อง จะไป ณ ที่ใด ๆ ก็ไปได้ทันที ภิกษุนั้นประกอบด้วยอริยสีลชั้นนี้แล้ว ย่อมเสวยสุขอันปราศจากโทษในภายใน ภิกษุนั้นเห็นรูปทางตาแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำเร็จจักขุนทรีย์ซึ่งเมื่อไม่สำเร็จแล้ว ก็จะเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรมคืออกิขมาและโทมนัสครอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำเร็จในจักขุนทรีย์ ฟังเสียงทางหู ...ดมกลิ่นทางจมูก ...ลิ้มรสทางลิ้น ...ถูกต้องโณภูมัพพะทางกาย ...รู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำเร็จมณินทรีย์ซึ่งเมื่อไม่สำเร็จแล้วก็เป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรมคืออกิขมาและโทมนัสครอบงำได้ จึงรักษามณินทรีย์ ถึงความสำเร็จในมณินทรีย์ ภิกษุนั้นประกอบด้วยอริยอินทรีย์สังวร ย่อมเสวยสุขอันไม่ระคนกับกิเลสในภายในภิกษุนั้นทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การคู้เข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิ บาตร และจิรว การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การหลับ การตื่น การพูด การนิ่ง การทำจิตให้บริสุทธิ์

ภิกษุนั้นประกอบด้วยอริยสีลชั้น อริยอินทรีย์สังวรและอริยสติสัมปชัญญะนี้แล้วพักอยู่ ณ เสนาสนะเจียบสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำป่าช้า ป่าทึบ ที่แจ้ง ลอมฟาง เธอกลับจากบิณฑบาตภายหลังฉันทอาหารเสร็จแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า เธอละอภิขมา (ความเพ่งเล็งอยากได้สิ่งของของผู้อื่น) ในโลก มีใจปราศจากอภิขมาอยู่ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอภิขมา ละพยาบาทและความมุ่งร้าย มีจิตไม่พยาบาท มุ่งประโยชน์ แก้อกุลสรพสตร์อยู่ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากพยาบาทและความมุ่งร้าย ละถีนมิทธะ (ความหดหู่และเชื่องซึม) ปราศจากถีนมิทธะ กำหนดแสงสว่างมีสติสัมปชัญญะอยู่ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากถีนมิทธะ ละอุทธัจจกุกกุจจะ (ความฟุ้งซ่านและความรำคาญใจ) เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบอยู่ภายใน ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอุทธัจจกุกกุจจะละวิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ข้ามวิจิกิจฉาได้แล้ว ไม่มีวิจิกิจฉาในกุศลธรรมอยู่ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากวิจิกิจฉา

๓. นิ वर्ณ ๕ ประการ

ภิกษุ นั้นละนิรณ ๕ ประการนี้ ซึ่งเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตและเป็นเหตุทำ ปัญญาให้อ่อนกำลังได้แล้ว สัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป บรรลุตุนิยมานมีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ บรรลุตุนิยมาน ฯลฯ^{๑๘} บรรลุตุนิยมาน ฯลฯ อยู่

๔. ความดับแห่งกองทุกข์

ภิกษุ นั้นเห็นรูปทางตาแล้วไม่กำหนดในรูปที่น่ารัก ไม่ขัดเคืองในรูปที่น่าชัง ย่อมเป็นผู้มีสติในกายตั้งมั่น และมีจิตหาประมาณมิได้ที่อยู่ ทราบชัดถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งบาปอกุศลธรรมตามความเป็นจริง เธอละความยินดียินร้ายอย่างนี้แล้ว เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ก็ไม่เพลิดเพลिन ไม่บ่นถึง ไม่ติดใจเวทนานั้น เมื่อภิกษุ นั้นไม่เพลิดเพลिन ไม่บ่นถึง ไม่ติดใจเวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลिन ในเวทนาทั้งหลายจึงดับไป เพราะความเพลิดเพลินดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะทุกข์ โทมนัส และอุปายาสของภิกษุ นั้นจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้นย่อมมีได้อย่างนี้ ฟังเสียงทางหู ...ดมกลิ่นทางจมูก ...ลิ้มรสทางลิ้น ...ถูกต้องโณภูมิจึงทางกาย ...รู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจแล้ว ไม่ยินดีในธรรมารมณ์ที่น่ารัก ไม่ขัดเคืองในธรรมารมณ์ที่น่าชัง ย่อมเป็นผู้มีสติในกายตั้งมั่น และมีจิตหาประมาณมิได้ที่อยู่ทราบชัดถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งบาปอกุศลธรรมตามความเป็นจริง เธอละความยินดียินร้ายอย่างนี้แล้ว เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ก็ไม่เพลิดเพลिन ไม่บ่นถึง ไม่ติดใจเวทนานั้น

เมื่อภิกษุ นั้นไม่เพลิดเพลिन ไม่บ่นถึง ไม่ติดใจเวทนานั้นอยู่ความเพลิดเพลिनในเวทนาทั้งหลายจึงดับไป เพราะความเพลิดเพลินดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสของภิกษุ นั้นจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้อย่างนี้ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย

^{๑๘} มีจิตหาประมาณมิได้ หมายถึง ผู้มีโลกุตตรจิตหาประมาณมิได้ คือ ผู้พร้อมด้วยมรรคจิต ม.ม.อ.(ไทย) ๒/๔๑๔/๒๑๙.

จงทรงจำตันทาสังขยวิมุตติ โดยย่อของเรานี้ อนึ่ง เธอทั้งหลายจงทรงจำสติภิกษุบุตร
ชาวประมงว่า เป็นผู้ติดอยู่ในข่าย คือตันทาและกองแห่งตันทาใหญ่

๒.๔ สรุป

จากการศึกษาสาระสำคัญโดยสรุป ในบทนี้กล่าวได้ว่าความหมายของความเป็นผู้ว่า
วิญญาณอาศัยปัจจัยใด ๆ เกิดขึ้นก็ถึงความนับด้วยปัจจัยนั้น ๆ วิญญาณอาศัยจักขุ และรูป
ทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า จักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัยโสตและเสียงทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึง
ความนับว่า โสตวิญญาณ วิญญาณอาศัยขานะและกลิ่นทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า
ขานวิญญาณ วิญญาณอาศัยชีวหา และรสทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าชีวหาวิญญาณ
วิญญาณอาศัยกายและโณภูฏัพพะทั้งหลายเกิดขึ้นก็ถึงความนับว่ากายวิญญาณ วิญญาณอาศัย
มณะ และธรรมารมณทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่ามโนวิญญาณ เปรียบเหมือนไฟอาศัยเชื้อ
ใด ๆ ติดขึ้น ก็ถึงความนับด้วยเชื่อนั้น ๆ ไฟอาศัยไม้ติดขึ้น ก็ถึงความนับว่า ไฟไม้ ไฟอาศัยป่าติด
ขึ้น ก็ถึงความนับว่า ไฟป่า ไฟอาศัยหญ้าติดขึ้นก็ถึงความนับว่า ไฟหญ้า ไฟอาศัยโคมัยติดขึ้น ก็
ถึงความนับว่าไฟโคมัย ไฟอาศัยเกลบติดขึ้นก็ถึงความนับว่า ไฟเกลบ ไฟอาศัยหยากเยื่อติดขึ้น
ก็ถึงความนับว่า ไฟหยากเยื่อ ฉันทใด ดูกรภิกษุทั้งหลาย ฉันทนั้นเหมือนกันแล วิญญาณอาศัย
ปัจจัยใด ๆ เกิดขึ้น ก็ถึงความนับด้วยปัจจัยนั้น ๆ วิญญาณอาศัยจักขุและรูปทั้งหลายเกิดขึ้น ก็
ถึงความนับว่า จักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัยโสตและเสียงทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า โสต
วิญญาณ วิญญาณอาศัยขานะและกลิ่นทั้งหลายเกิดขึ้นก็ถึงความนับว่า ขานวิญญาณ วิญญาณ
อาศัยชีวหาและรสทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าชีวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัยกายและ
โณภูฏัพพะทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า กายวิญญาณ วิญญาณอาศัยมณะและธรรมารมณ
ทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า มโนวิญญาณ

เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้น คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะ
นามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตณหาจึงมี เพราะตณหาเป็นปัจจัยอุปาทานจึงมี เพราะ
อุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ
โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้
เพราะอวิชชาดับหมดมิได้เหลือ สังขารก็ดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะ

วิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
 เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
 เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะ
 ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสก็ดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น และสังคมโดยส่วนรวม ซึ่งเป็น
 เรื่องที่จะกล่าวในบทต่อไป